

POVRATAK VREMENA (Sjećanje na Danila Kiša)

Boško Mijanović

Professor of mathematics in Cetinje and close friend of Danilo Kiš was willing to tell something about his longtime friendship with the writer to the redaction of the magazine. Trying to talk about events more genuinely, this sincere author describes a lot of shared experience from 1947. when they have met as boys, until Kiš died. The period of shared education in Cetinje and students days in Belgrade, as well as later encounters and involvement in Danilo's intimate life in those memories are described with a lot of details and very convincing so that they represent authentic testimony about the famous writer.

Od svog rođenja čovjek prolazi kroz neprekidan beskonačan i neprebrojiv skup trenutaka, i svaki od njih nosi u sebi mogućnost iskazivanja nekog događaja. Čovjekovim činjenjem i uticajem raznih okolnosti mnogi događaji će se pojaviti kroz njegovo životno vrijeme. Našavši se na kraju životnog vijeka, mnogi od nas se zapitaju: "Koliko je bio dug moj život?" Osjećaj dužine, rekao bih, zavisi od naših sjećanja na proživljenje događaje. Ako nema sjećanja, nije bilo ni života.

No, sjećanja nijesu uskladištene mrtve slike filmske trake, već su to dinamične slike umirene u moždanim neuronskim mrežama i svaki put kada se pokrenu, pod uslovom da nijesu iščezle, mijenjaju se manje ili više u zavisnosti od nas samih, od naše

želje da svojoj ličnosti damo manji ili veći značaj u nekom proteklom događaju, ili da taj događaj uskladimo sa našim kasnijim životom. S druge strane, sjećanja na događaje moraju da imaju svoju unutrašnju logiku, i ne mogu se posmatrati izolovano od drugih događaja iz onog vremena kojeg sada dovodimo u našu sadašnjost. Od smrti Danila Kiša prošlo je skoro dvadeset godina. Mnogo je pisano i govoreno, kako o njegovom stvaralaštvu, tako i o njegovom životu. Pisali su i kazivali u Crnoj Gori sjećanja na njega čak i ljudi koji ga skoro nijesu poznavali, izmišljali su činjenice i sebe uplitali u priču. Zato sam se dvoumio da li išta da kažem o Danilu Kišu i našem dobu iz mladih dana, kao i o nekim kasnijim događajima, iako sam sa njim bio prisran drug i prijatelj dugi niz godina.

Slike naše prošlosti brzo blijede i ne mogu se povezati u jedan vremenski neprekidan niz - dan za danom, mjesec za mjesecom, jer svaki takav pokušaj obavijen je obmanom. Ali ostaju mnoge duboko urezane u našem pamćenju koje svaka za sebe oslikava određeni segment prošlog vremena. Sjećajući se svog proteklog života, meni one sada iskrsavaju i trudiću se da ih, što je više moguće, zadržim u izvornom stanju.

* * *

Jesen je 1947. godine. Učenici trećeg razreda osmorazredne Gimnazije na Cetinju raspoređeni su u dva odjeljenja - muško i žensko, u svakom sa oko četrdeset i pet učenika. Zbog manjeg broja učenica, žensko odjeljenje dopunjeno je sa nekoliko muškaraca. Ovo je prva generacija koja po novom nastavnom planu poslije svršena tri razreda gimnazije polaže polamaturu. U muškom odjeljenju, u kojem sam ja bio, novoupisani učenik je i Danilo Kis (tako mu je ime bilo zapisano u školskom dnevniku). Iako je došao iz sasvim druge sredine (Mađarske), različite po običajima i kulturi od naše, brzo je uspostavio lijepe

odnose sa većinom učenika iz odjeljenja, mada je, zbog tek završenog rata, bilo ne mali broj učenika starijih od njega i po nekoliko godina.

Mi pripadamo onoj generaciji rođenoj pred Drugi svjetski rat koja je sve njegove strahote dobro osjetila. Naša mladost nije izrastala iz srećnog i radosnog doba, već iz doba punog nesreće, tuge i straha. Svaki od učenika imao je sjećanje na rat, a svoje nam je na času srpskog jezika govorio Danilo Kiš. Na času namijenjenom za naše - učeničko kazivanje o događajima koji su nam u sjećanju, profesor Zorka Vučković prozvala je Danila Kiša. U prepunoj učionici, mi učenici, slušali smo njegovu pričanje o nedaćama svog ratnog djetinjstva, stradanju i tragediji svoje porodice. Pričao je, kao da traži riječi, laganim tonom, koji je žagor učionice pretvorio u potpunu tišinu. Dvadeset godina kasnije, čitajući njegov roman *Bašta, pepeo* preda mnom je iskrsla slika ovog školskog časa.

Daniko Kiš, Pavle Zorić, ja i nekoliko naših vršnjaka češće smo se vidali poslije nastave. Nijesu to bili sastanci sa nekim ciljem, već više da se izađe na otvoreni prostor iz neudobnih smještajnih porodičnih prostorija, jer za naš uzrast na Cetinju nije bilo neko pogodno mjesto u koje bi se moglo poći. Školska godina je prošla. Neću da govorim o danima i našim razgovorima, iako se nekih detalja sjećam. Kiš je završio razred sa vrlo dobrim uspjehom. Na polaganju nižeg tečajnog ispita (polamature), u junu 1948, nije položio ispit iz istorije, mada je većinu predmeta položio sa zavidnim uspjehom.

U narednoj školskoj 1948/49. godini, u jedinom odjeljenju četvrtog razreda Gimnazije na Cetinju nije bilo Danila Kiša. Mi, njegovi drugovi, kasnije smo doznali da je u Beogradu kod svoje tetke, majčine sestre. On je tako pauzirao jednu godinu redovnog školovanja, te je četvrti razred upisao po povratku iz Beograda na Cetinje, u jesen 1949. (Njegova tetka Draginja Malović, koju sam i ja sa Danilom nekoliko puta za vrijeme stu-

dija posjetio, živjela je u blizini Željezničke stanice). Slušao je Danilo tokom te godine pisak lokomotiva i zvuke točkova vagona, slušao je “kako plaču u noći nevidljivi vozovi”.

Neću da nagađam zašto je Danilo Kiš u svom kazivanju vrijeme boravka u Beogradu pomjerio za jednu godinu ranije. Poslije dvadeset i pet godina o njemu kaže: “Beograd je bio san, metropola ideala, san o bekstvu iz provincije. Ja sam negde 47/48, proveo jednu godinu u Beogradu iza spuštenih zavesa, pokraj železničke stanice, potpuno nesposoban da se oslobodim svog mesečarskog bekstva u knjige, a kad sam se vratio na Cetinje, taj san o Beogradu, koji je više bio zvuk i svetlost nego realan doživljaj, živeo je u meni kao nedostižan ideal kojem sam težio svim svojim bićem”.

* * *

Završetak našeg polaganja polamatorskog ispita poklopio se sa donošenjem Rezolucije Informacionig biroa (IB-a) istočnoevropskih komunističkih partija i partija Francuske i Italije, u kojoj se KP Jugoslavije optužuje za napuštanje marksizma-lenjinizma u svojoj unutrašnjoj i spoljnoj politici. Ovaj dokumenat, koban za hiljade Jugoslovena, za nas mlade gimnazijalce na Cetinju, koji smo tek ulazili u život, očekujući kao četrnaestogodišnjaci da bezbrižno živimo i dobijemo nova znanja, donio je strah koji se svuda prostirao. U ljudske odnose uvlačilo se nepovjerenje, i svaka izgovorena riječ se strogo kontrolisala. Ubrzo, marksizam-lenjinizam više nije bila nauka genijalne četvorke: Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina, već samo prve trojice. Istina o Sovjetskom Savezu kao državi slobodnih radnika i građana zamijenjena je drugom istinom o državi koncentracionih logora.

Nastupile su najteže godine, 1949, 1950. i 1951, našeg gimnazijskog školovanja. Prve godine uhapšen je jedan broj maturanata pristalica IB-a, a nama, učenicima viših razreda (omladincima)

objašnjeno je da su neprijateljski djelovali u Gimnaziji. I umjesto da se u vaspitanju oslobodimo metoda sovjetske Rusije, tek sada su se one osjetile u našem školovanju, valjda, da bi se dokazalo da nismo “skrenuli s puta velikih učitelja naučnog socijalizma”.

Ubrzo su se uvele pretčasovne fizičke vježbe za razgibavanje tijela, tzv. zarjatke. Postrojeni po odjeljenjima u dvorištu Gimnazije pola sata prije početka nastave, na odstojanju jedan od drugog nešto većem od raširenih ruku, i pod nadzorom omladinskih aktivista, većinom maturanata, pokretala su se naša tijela dolje-gore, lijevo-desno, zauzimajući razne položaje u zavisnosti od takta komande koja prati pokazanu vježbu. I sada mi u ušima odzvanja: en-dva-tri-četiri, dva-dva-tri-četiri, ... i en-dva, dva-dva, tri-dva, ... Izmoreni i oznojeni, u iznošenoj, ali ne baš čistoj odjeći ulazili smo u učionicu da pratimo nastavu. I umjesto da poslije završetka redovnih časova odlazimo svojim domovima, ostajali smo na času ideološkog obrazovanja.

Svrha časova ideološkog obrazovanja, u prvom redu, bila je da se upoznamo sa ispravnošću našeg puta u socijalizam i da se Staljinova tortura i tortura njegovog državnog aparata nad partijskim, kulturnim i drugim kadrovima iznese na vidjelo. U posebno određenom prostoru u listu *Borba*, koji je, ako se ne varam, nosio naziv *Protiv kleveta i laži*, čitali smo priloge inostranih i domaćih autora o montiranim sudskim procesima, likvidacijama, hapšenjima, progonima i stradanjima ruskih građana u sibirskim logorima. Potrebno je bilo formirati novu predstavu o Sovjetskom Savezu, jer je ona o kojoj smo slušali proteklih godina bila pogrešna. Tako smo se bavili logorima u Sovjetskom Savezu, a o našem logoru za političke zatvorenike na Golom Otoku nismo smjeli ni da znamo.

Učenici su uređivali odjeljenske, kao i centralnu gimnazijsku novinu, koje su imale za cilj da razvijaju duh odgovornosti. U njima se pisalo o uspjesima učenika u učenju i o drugim aktivnostima, a takođe i o negativnim pojavama. Kao forma okupljanja učenika sa

slabim ocjenama iz određenog predmeta formirali su se kružoci, na kojima se u popodnevnim, odnosno večernjim satima prorađivalo pređeno gradivo. Kružokom je rukovodio učenik sa visokom ocjenom iz tog predmeta i trudio se da prenese ono znanje koje je on usvojio. Najčešće je takva grupa bila iz matematike.

Sve ove aktivnosti odvijale su se pod svodom Gimnazijskog komiteta narodne omladine, iznad koga je bio predsjednik koji bijaše opasniji od Svevišnjega iz *Staroga zavjeta* koji stoluje iznad nebeskog svoda.

Život se odvijao i u našim domovima i van njih. Najveći dio učenika nije imao na trpezi nešto što bi poželio, jer prehrambenih artikala na tržištu u slobodnoj prodaji skoro da nije bilo, a karte za garantovano snabdijevanje, t.zv. tačkice, omogućavale su gradskom stanovništvu samo golo preživljavanje. Na drugoj strani realnosti otvarali su se specijalni magacini u kojima su se, po niskim cijenama, snabdijevali republički rukovodioci i funkcioneri policije prehrambenom i drugom robom široke potrošnje (Ministarski magacin i Magacin UDB-e).

Dani su prolazili svojim tokom ne donoseći nikakva prijatna iznenađenja. Oišani do glave početkom školske godine, sastajali smo se na mjestima daleko od pogleda profesora. Poštujući naredbu Nastavničkog vijeća da se učenici ne smiju nalaziti van svojih domova poslije 20 časova, čekali smo u redu da bi kupili ulaznice za prvu filmsku predstavu u bioskopu *Sloboda* (sala u Vladinom domu). Kršeći pomenutu naredbu, ponekad smo gledali i pozorišni komad sa galerije *Zetskog doma*. I sada kada se sjećam ovog detalja, javi se u meni specifičan miris pozorišnog gledališta, proizašao iz kulisa scene, plišanih zavjesa, stolica i naslona loža, stvarajući atmosferu prisnog odnosa gledalaca sa pozorišnim hramom, sličnu onoj koju vjernik osjeti u hrišćanskom hramu ispunjenom mirisom tamjana.

I Danilo Kiš je prošao kroz sve ove stege i nemaštine u gimnazijskom školovanju. Poslije mog završetka polamature sa

njim se nijesam viđao, osim nekoliko puta kada sam bio maturant. Bili smo razdvojeni odjeljenjima različitih razreda. Dobio je nove školske drugove, druge đачke obaveze i druga interesovanja. Danilo Kiš, Boško Jevšnik, Boško Ivanišević, Pavle Đonović, Slobodanka Zeković, Beba Kosmajac, Nikola Kusovac, Đoko Marović, ...da ne nabrajam dalje, imali su i imali bi šta da kažu o svom zajedničkom đачkom dobu.

Danilo Kiš bio je solidan učenik, kao mnogi drugi, ali sa sklonošću za književnost i strane jezike, što mu je omogućilo da kroz studije i književni stvaralački rad iskaže svoj talenat. (Jednom prilikom, pri susretu u Beogradu sa Boškom Jevšnikom, Kiš mi reče: “Evo mog druga iz školske klupe koji mi je pomagao u izradi pismenih zadataka iz matematike”. Na ove pohvalne riječi Boško je odgovorio istom mjerom: “I ti meni u prevodima sa latinskog i francuskog jezika”).

Poslije završetka Gimnazije, Kiš je ponio sa sobom boje cetinjskog vremena, ali ih nikada nije stavio na papir. Prilikom našeg susreta u Herceg-Novom u ljeto 1965, u godini izlaska iz štampe romana *Bašta, pepeo*, rekao sam mu da bi kao nastavak ovog romana trebalo da piše o Cetinju iz vremena svog školovanja. Kazao mi je da ne može da piše o nečemu ako ne osjeća unutrašnju potrebu za tim, a i u tom slučaju morao bi biti na Cetinju zbog prikupljanja neophodnih činjenica iz tog perioda, što u dogleđno vrijeme nije ostvarljivo. Sjećanje na sivilo života u sivilu kamena nije moglo da pokrene njegov duh. Govorio je, i zabilježeno je, samo o nekim detaljima iz đачkog doba: nošenju pantalona s uskim nogavicama, što se smatralo ideološkim zastranjivanjem; šišanju učenika do glave; cetinjskim kišama koje padaju mjesecima i primoravaju ga da ostane u kući i da koristeći biblioteku svog ujaka Rista Dragićevića dolazi do novih saznanja.

Nijesu samo cetinjski dani ispunjeni jugom i dugotrajnom kišom bili uzrok Kišovih novih saznanja, već dobrim dijelom i

profesori koji su mu predavali. Jedan od njih je Banjo Šarano-
vić. Došavši sa studija u Cetinjsku gimnaziju, profesor Šarano-
vić je na njemu svojstven način govorio o literaturi, ne pridrža-
vajući se nastavnih planova i gimnazijskih udžbenika teorija
književnosti. Na časovima srpskog jezika Danilo Kiš je ulazio u
nepoznate oblasti literature, jer pored podataka o piscima obuh-
vaćenim nastavnim programima, slušao je i o drugim autorima
jugoslovenske i evropske književnosti i njihovim djelima. I na
sastancima literarne družine bio je jedan od najistaknutijih uče-
snika. Naš drug iz mladosti Pavle Zorić sjeća se atmosfere na
njima: “Dolazilo je do oštih reči, sukobljavale su se sujete,
ambicije sudarale, ali je iznad svega postojala mladalačka žeđ za
samoostvarivanjem, plemenita želja za stvaralaštvom”. Imao je
gdje Danilo Kiš da provjeri svoja mišljenja o raznim pitanjima
literature do kojih je i sam došao.

* * *

U septembru mjesecu 1954. Danilo Kiš je upisao svjetsku knji-
ževnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu, grupu osnovanu te
godine. Pavle Đonović upisao je na istom fakultetu grupu za
srpski jezik i jugoslovensku književnost, na kojoj je, kao student,
već godinu dana bio i Pavle Zorić. Ja sam sa Građevinskog fakul-
teta prešao na Prirodno-matematički fakultet, na grupu za mate-
matiku. Te godine u Beogradu često smo se sastajali, i naše dru-
ženje iz gimnazijskih dana dobilo je viši oblik - ušlo u jedan čvr-
sti i iskreni odnos. Ubrzo je naš prijateljski krug zatvorio Milan-
Beli Popović iz Titograda, takođe student srpskog jezika i jugo-
slovenske književnosti, sa kojim smo se iste godine upoznali. Ja
sam, kao student matematike, uspostavio drugarske odnose i sa
jednim brojem kolega i koleginica sa mog fakulteta.

Otpočeo je moj život na dva kolosjeka. Jednim, kroz časove
raznih matematičkih oblasti upoznavao sam čudan svijet broje-

va, matematičkih simbola i njihovih odnosa, razne prostorne forme, prebrojive i neprebrojive beskonačnosti, zvjezdano prostanstvo itd. Drugim riječima, ulazio sam u jedan novi svijet koji je otpočeo da se formira i da živi u mom umu. Drugim kolosjekom, kroz druženje sa mojim drugovima - studentima književnosti, prije svih sa Danilom Kišom i Pavlom Zorićem, sa kojima sam se vrlo često viđao, upoznavao sam književna djela i pisce o kojima u gimnazijskom školovanju nijesam učio, nalazeći vremena da u Narodnoj biblioteci pročitam nešto o njima i neku knjigu od njih. Išao sam i na književne večeri mladih pisaca - studenata na Filozofskom fakultetu. Slušao sam predavanja u maloj sali Kolarčeve zadužbine koja su držali istaknuti predstavnici jugoslovenske kulture i pratio druge kulturne događaje.

Danilo Kiš i Pavle Zorić ulazili su u svijet literature, i svaki na svoj način raščlanjivali misli smještene u njemu. Ja sam pravio napor da te misli dotaknem, da budem informisan, jer je moj prioritetan zadatak tada bio da raščlanjujem Furijeve redove. Često smo se nalazili i u mom stanu, jer sam do sredine 1957. živio u ulici Tadeuša Košćuška, nedaleko od Narodne biblioteke. I Pavle Zorić je jedan kratak period stanovao sa mnom. Od početka studija Zorić se opredijelio za književni časopis "realista" *Savremenik*, a Kiš za časopis "modernista" *Delo*, od kada je počeo da izlazi. I jedan i drugi su pisali za ove časopise.

Ali, postojao je i jedan paralelan život. Došavši iz sredine u kojoj smo preživjeli godine straha i beznađa, život nam se u Beogradu primamljivo javljao u osjećanju slobode. Jedan dio noćnog vremena provodili smo u kafanama, najčešće u *Prešernovoj kleti* i *Tri šešira*. Sretali smo mnoge ljude, od pozera do iščašenih iz tokova života i sa njima ulazili u poznanstva. Kroz razgovor, raspravu, piće i pjesmu dodirnuli smo posljednje godine beogradske boemije. Postepeno se kafanski život gasio. Ja sam sa Kišom ili Zorićem, ili obojicom odlazio u Klub književnika u Francuskoj ulici. Kasnije, 1972. godine, Kiš je govorio o vremenu kafanskog

života - kada se zagnjurio u “svet tzv. boemije, u *Tri šešira*, u *Prešernovu klet*, i pio (...) pošteno, na gladan stomak, ali do dna, uvek na eks”. Noću je pokušavao “sasvim glupo i uzaludno” da otkrije “tajnu koju krije boemija”, a danju je “sedao u Narodnoj biblioteci i išao na časove”. Danilo Kiš nije bio “vuk samotnjak”. Volio je društvo i nikada sam nije pio. A i piće nije bio glavni motiv našeg odlaska u kafane. Dosta kafanskih noćnih sati smo proveli; sada, kada pišem ove redove, ne bih mogao tvrditi da su za mene bili glupi i uzaludni. Samo nekoliko njih ću opisati u tekstu mojih sjećanja.

* * *

Mjesto našeg sastajanja bila je *Prešernova klet*. Za nju se ne može reći da je divno mjesto ispunjeno dnevnom svjetlošću, iz koga bi pogled lutao po spoljašnjem svijetu. Nova lokacija *Prešernove kleti* nalazila se u novoizgrađenoj zgradi u blizini novinskog preduzeća *Borba*. Na samom ulazu posjetioca dočekuje mali bife u kome se, uz šank, moglo popiti neko piće. Uskim stepenicama, kao kroz tunel, silazi se u dvije manje podzemne prostorije bez dnevne svjetlosti opremljene masivnim dugim stolovima, klupama sa naslonima prema zidu i teškim drvenim stolicama. Izgovoreni glas, makolike jačine, ostajao je u prostorijama.

Kafana *Tri šešira* nalazila se u staroj prizemnoj zgradi u Skadarskoj ulici, onakvoj kakva je bila s kraja 19.vijek. Mali prozori i izgled njene tri prostorije zagrijavane u hladnim danima pećima za drva, stvarale su u gostima osjećaj davno prošlog vremena. Početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka posjetio sam kafanu. Nije to više bila ona stara poznanica. Sa renoviranjem zgrade izgubila se polutama njenih odaja, a sa njom i svjetlost duha mnogih njenih čuvenih posjetilaca.

*

Već tri-četiri uzastopne večeri sastajali smo se u *Prešernovoj kleti* u punom sastavu. Ova sastajanja koštala su me dobar dio novca namijenjenog za kupovinu štofa i šivenje odijela. I naredne večeri bili smo na okupu, na istom mjestu. Kazao sam mojim drugovima da sam “izgubio ključ od kase” u kojoj je ostalo novca da se za njega ne mogu kupiti ni pantalone. Znao sam da tih dana nijesu imali “ni prebijene pare”, te sam očekivao da će neki od njih naručiti piće “na kredit” kod našeg poznanika-konobara. U šali na moj račun prošlo je malo vremena. U jednom trenutku Milan - Beli izvadio je novčanik govoreći: “I meni je Veliša poslao novac da kupim mantil”. (Veliša Popović, otac Milanov, bio je poznati i ugledni inženjer građevinarstva). Navlažio je pet papirnih novčanica i svakome zalijepio po jednu na čelo, rekavši: “Ovo ćemo noćas da potrošimo”. I tako se otvorila jedna noć poslije koje je uslijedila pauza za ovakvo grupno sastajanje. Novca je bilo dovoljno i nije se štedjelo na jelu i piću.

Kako je u *Tri šešira* bio veći izbor jela, poslije izvjesnog vremena uputili smo se u tu kafanu. Večerali smo, pili i uz prijatnu atmosferu uspostavili kontakt sa gostima susjednog stola - dvije žene i dva muškarca. Uz razgovor, protkan dosjetkama, oni su nas čašćavali pićem, a da bi se revanširali, i mi smo njima uzvraćali. Spojili smo stolove i slijedilo je predstavljanje. Jedan od muškaraca kazao je svoje ime, pokazao na ženu do sebe i rekao da mu je supruga, a žena dalja od njega bivša supruga. I drugi je kazao da je žena do njega njegova supruga a druga žena bivša supruga. Postavljena je zagonetka koju je trebalo riješiti. Kiš se brzo snašao i sa dozom ironije kazao: “Blago vama, vi ne dan-gubite kao mi. Samo da ne uspostavite i druge dve veze koje su ostale prazne između vas”. Tek tada je razgovor poprimio veseli ton. Novi naš poznanik, bio je psihijatar, izvadio je gumeni čekić i zahtijevao da nam provjerava reflekse, udarom čekića o

naša koljena. Odjednom smo se našli okruženi atmosferom psihijatrijskog odjeljenja - nije nam bilo jasno gdje su granice između normalnosti i izopačenosti.

U poponoćnim satima htjeli smo da “osmotrimo” i kafanu *Skadarliju*. Na prostoru ispred nje doživjeli smo susret sa Olgom Jančevskom, ruskom emigrantkinjom. Njen glas i ruske romanse punile su godinama gostima *Skadarliju*. A ove noći, poslije završetka nastupa, uputila se svojoj kući. Prišli smo joj i opkolili je, s molbom da nam otpjeva jednu romansu. Odbila je, govoreći da ne može da pjeva u ovo doba noći na otvorenom prostoru, i da mora da ide kući. Iz njenih plavih očiju, na ostarelom licu, nije se pokazivala ljutnja. Danilo Kiš je napravio korak prema njoj i kazao: “Ljubimo vas, učinite nam to”. Naša dama je popustila i upitala: “Koju da vam pevam?”. Neko od nas je predložio: “Oči čornie”. Pjevala je Olga Jančevska, a mi je čuteći slušali. Kad je završila pjesmu, mi smo joj zahvaljivali aplauzom i usklikima oduševljenja, kao da smo u pozorišnoj dvorani. U najvećem našem ushićenju odnekle se stvorio milicioner. “Šta to radite? Znate li da kršite javni red i mir?”, ozbiljnim glasom obratio nam se. “Ovi mladi ljudi, studenti, naterali su me da im pevam”, odgovorila mu je Jančevska i odmakla se od nas. Nijesmo mogli da ocijenimo da li je to kazala plašeći se, ili samo da kaže istinu. Milicioner se okrenuo prema nama, opominjući nas da se ovako nešto drugi put ne ponovi.

Tako smo ovu noć završili samo sa opomenom čuvara javnog reda i mira.

*

Milan Popović, Danilo Kiš i ja sjedjeli smo u prvoj prostoriji *Prešernove kleti*, kada, u neko doba noći nešto se “oburda niz stepenice”, kako bi rekli nekada na Cetinju. Pojavi se Slobodan Marković - Markoni, u pratnji Cigana. Došao je kod nas, progno-

vorio nekoliko rečenica, izvadio iz džepa papirni novac, pocijepao ga na pola i dao jednu polovinu Ciganima. Uz njihovu muziku počeo je da pjeva “U tom Somboru...” I mi smo prihvatili pjesmu i ne znam da li smo pratili pjesnika Slobodana ili on nas, jer što se duže pjevalo to smo bili sve glasniji. A pjevalo se dugo jer smo je pet-šest puta ponovili. Dao je Ciganima i drugu polovinu novčanica i otpustio ih. Kada sam god čuo ovu pjesmu moje misli su se vraćale u *Prešernovu klet*.

*

Bilo je i kafanskih događaja koje nijesu pratili piće i pjesma. Jedan takav desio nam se, ako se ne varam, krajem maja 1958. u kafani *Tri šešira*. Danilo Kiš i ja stanovali smo u istom stanu i poslije svojih dnevnih obaveza našli smo se u kafani da večeramo. Tek što smo kod konobara naručili aperitiv, kad za susjedni sto sjedoše muškarac i tri žene. Prošlo je neko vrijeme, konobar nam je donio piće i primio od nas porudžbinu. Kako nijesam zaboravio “cetinjski govor”, vjerovatno je ženi najbližoj meni naglasak dao povod, izvinjavajući se, da me upita odakle smo. Rekao sam da smo Cetinjsani. Tada su počela pitanja kao da smo učenici pred profesorom. Drugarica nas je upitala šta mislimo odakle je drug koji je sa njima, na šta sam joj odgovorio da bi se moglo reći, da je iz pasivnih sjevernih krajeva Crne Gore. Dobili smo obavijest da je i on Cetinjsanin. Njegov identitet nije nam otkrila, i sada me razgovor podsjeća na televizijski kviz-zagonetna ličnost. Sljedeće pitanje bilo je da li poznajemo nekog poznatog Dapčevića. Naslutili smo kakav je odgovor očekivala, zato smo izmislili nekoliko imena pridodajući im prosta zanimanja. Više nije išla okolo, već je direktno upitala: “Da li ste čuli za Peka Dapčevića?”. Što se tiče odgovora, ja sam uzeo stvar u svoje ruke i rekao: “I danas se ovdje može čuti u kafanama od Crnogoraca pjesma: Pekove su divizije zauzele Terazije”. Žena

je nastavila da pita da li smo čuli za njegovog brata Vlada. Odmah je dobila odgovor: “Prije deset godina u Crnoj Gori se pjevalo: Peko ima brata Vlada, Crnoj Gori to je nada, pa su mnogi što su pjevali ove stihove bili izgubili svaku nadu”.

Na kraju nam je otkriveno da je drug sa njima Vlado Dapčević. Kazali smo mu ko smo i šta radimo, i tada je počeo da govori kao da je na političkom sastanku. Govorio je o ulozi intelektualaca u komunističkom poretku, da samo istinski komunisti-intelektualci mogu biti u službi radničke klase i neće primiti sitno-buržoaske navike, i nešto slično tome, kada ga je Kiš prekinuo rekavši da te besmislene rečenice neće da sluša. I dalje je Vlado Dapčević govorio pominjući svjetsku radničku solidarnost pod crvenom zastavom. Kiš mu se još jedanput obratio, otprilike, riječima: “Vama ostavljamo proleterski internacionalizam, a mi idemo u drugu prostoriju nešto da pojedemo”. Ustali smo i otišli.

Za vrijeme večere komentarisali smo susret sa Vladom Dapčevićem. S jedne strane, bili smo zadivljeni što je zadržao politička ubjeđenja, znajući koje je fizičke i psihičke torture izdržao za vrijeme desetogodišnjeg zatočeništva. S druge strane, bilo nam je neshvatljivo da sada kada je na slobodi ne počne da sumnja u ispravnost svojih političkih ubjeđenja formiranih u mladosti.

Poslije nekoliko mjeseci od našeg susreta Vlado Dapčević je ilegalno prešao jugoslovensko - albansku granicu.

*

Zbog načina života koji sam vodio na studijama, morao sam da napravim veliki napor kako ne bih zapustio svoju osnovnu obavezu - praćenje predavanja i vježbi na mom fakultetu. Prve dvije godine matematike završio sam u roku, te sam stekao pravo da mogu redovno upisati i naredne dvije, i time apsolvirati. Od tada sam provodio više vremena van fakulteta, i gleda-

no iz perspektive mojih studija izgubio dosta “korisnog vremena”, čime sam produžio nepotrebno studiranje bar godinu dana. U tom vremenu prošao sam kroz razne događaje i upoznao mnoge ljude, i sjećanja na njih upotpunjavaju moj protekli život - moje “sopstveno vrijeme”. Neke od nekafanskih događaja koji su vezani i za “sopstveno vrijeme” Danila Kiša namjera mi je da opišem.

*

Jednog popodneva Danilo Kiš i Pavle Zorić došli su kod mene u stan kod Kalemegdana. Pavlova je zamisao bila, kao saradnika kulturne rubrike Radio Beograda, da ja odgovaram na nekoliko pitanja u vezi izložbe kopija fresaka is srpskih srednjevjekovnih crkava i manastira koja se tih dana održavala u gradu. Jedan od učesnika emisije, koju će urediti Pavle Zorić povodom izložbe, trebalo je da bude i student. Dogovoreno je da Kiš napiše odgovore (nešto više od jedne strane kucanog teksta), a ja da pročitam, ali tako da se stekne utisak da govorim. Sjutradan sam pošao sa Pavlom u Radio Beograd - ugao Lole Ribara i Hilandarske ulice, ušao u staklenu kabinu za snimanje, raširio papir i ne dodirujući ga odgovarao na Zorićeva pitanja. Za moje angažovanje dobio sam honorar. U vrijeme emitovanja emisije, oko šest sati poslije podna, nalazili smo se u restoranu *Kasina* (na spratu), jer je restoran imao radio aparat, a i u njemu je atmosfera uvijek bila tiha. Potrošili smo honorar zarađen od nas trojice: Pavla, koji je organizovao; Danila, koji je pisao i mene, koji sam govorio (čitao). Sjutradan na mom fakultetu doznao sam da je bilo koleginica i kolega koji su slušali radio-emisiju, te sam se ja “pravio važan”.

Učešće u emisiji dalo mi je povoda da ponešto pročitam i saznam o freskama u, tada našim crkvama, i uticaju vizantijskog slikarstva na njih, jer se u gimnazijskom školovanju nije učilo o

njima i drugim “rukotvorenim” i “nerukotvorenim” slikama, koje “služe popovima da zaglušuju narod”.

*

Naide i dan kada čovjek čuje o nekom događaju u čiju istinitost ne može da povjeruje. O takvom događaju mi je govorio Danilo Kiš, čini mi se, početkom 1956. Priča se odnosi na Mira Glavurčića, mladića iz Kotora, sa boravkom u Beogradu, a sa kojim se upoznao, kako mi je kazao “pre izvesnog vremena”. Radnja se događa u robnoj kući *Beograd*. Priču je kasnije Kiš prilagodio svom kratkom romanu *Mansarda* i pridodao je Osipu. A ja sam čuo sljedeće: da bi se pripremio za “glavnu operaciju” - krađu bunde u robnoj kući, Miro Glavurčić je prethodno kupio neki jeftin artikal na odjeljenju gdje su se nalazile i bunde, platio ga i dobio račun sa utisnutim pečatom *naplaćeno*. Kao vješti graver izradio je svoj pečat sa natpisom *naplaćeno*, identičan originalu. U vrijeme najveće gužve u robnoj kući, zatražio je od prodavca da mu spakuje žensku bundu, ranije procijenjene veličine, uzeo račun i uputio se prema kasi. Koristeći gužvu, izvadio je svoj pečat i utisnuo ga na račun. Prodavac je dobio “račun”, Miro bundu, a njegova djevojka poklon.

U romanu *Mansarda* Osip daje opravdanje akta krađe: “Ovako je, da tako kažem, postignuta ravnoteža sila. Jedni su pokradeni, drugi su usrećeni. Važno je samo da račun bude uvek čist. A ravnoteža je uspostavljena. Vidiš, prodavac neće biti kažnjen, jer će se utvrditi da je moj pečat, iako savršeno sličan njihovom (ja to radim sa istom minucioznošću kao kada pravim fine, male gravure), ipak samo ručni rad, dakle falsifikovan...A Marija će dobiti bundu. Osetiće da je obožavana, da je cenjena...”.

Sa ovim čudnim mladićem, neku godinu starijim od mene, ubrzo sam se upoznao. Jednom prilikom sa njim sam se srio na Tivatskom aerodromu. Tada mi je govorio o izdanju njegove zbirke pjesama u ograničenom - malom broju primjeraka koju je

opremio svojim crtežima. Rekao mi je, kada se vidimo u Beogradu da će mi jednu pokloniti. Nijesam ga vidio i nijesam je dobio. Ali sam ga vidio krajem šezdesetih godina. Sjedjeli smo ljetnjeg dana ispred *Mogrena* u Budvi, kada se u šest sati poslije podne začuše zvona, koja su pozivala vjernike na večernju božju službu. Hitro je Miro ustao i pošao rekavši: “Moram da žurim da ne zakasnim”. Začudio sam se jer ga nijesam poznao takvog - ispunjenog religioznim osjećanjima.

Danilo Kiš se češće sastajao sa Glavurčićem u Beogradu. Kao student pisao je o njemu i o njegovim crtežima u studentskom listu *Vidici*. Pisao je Danilo o Miru samouku, čiji crteži stoje “između literature i slikarstva, između lirske pesme i grafike”, jer “sabijeni haotični tekst na marginama njegovih crteža govori o (...) pretvaranju misli i pesme u sliku, i obrnuto”.

O ovom čovjeku iz naših krajeva, kome je otac katolik iz Kotora, a majka pravoslavne vjere sa Svetog Stefana, i koji sada živi u Zagrebu, pisao je Mirko Kovač u knjizi eseja *Pisanje ili nostalgia*. Na malo strana dao je vjeran prikaz ove “neuhvatljive” ličnosti. Na njima se nalazi i: “Stajao sam s Kišom ispred Kluba novinara u Knez Mihajlovoj kada se pojavio Glavurčić; nosio je smotak paus papira i nekamo se žurio. Zovnuli smo ga, a on je zastao, pogledao prema nama i produžio - čini se da je bio u onom svome mračnom raspoloženju, o kojemu smo i nas dvojica ponešto znala. Pa ipak se predomislio, naglo se okrenuo i uputio prema nama da bi se odmah kao kobac ustremio na Kiša: ‘Ne možeš ti izigravati antikomunista, a u svojim tekstovima stalno citiraš onoga maoističkog gada Sartra. Jebo te Sartr!’ To je sve izustio povišenim tonom i udaljio se isto tako žurno kako nam je i prišao. Kiš je bio zatečen, ali se brzo sabrao i doviknuo za njim: ‘Jebo te papa!’”

Od ovog trenutka, s kraja 1970. Kiš je sa njim prekinuo svaki kontakt. Kada je Danilo umro, skoro dvadeset godina kasnije Glavurčić je napisao u *Književnim novinama* oproštajni tekst.

*

Marta mjeseca 1955. izbile su demonstracije u Studentskom domu na Novom Beogradu. Mi, studenti koji nijesmo stanovali u Domu, ubrzo smo čuli za njih, ali detalje nijesmo znali. Nekoliko dana kasnije doznali smo za hapšenja studenata, među kojima je bio i jedan broj Crnogoraca. Demonstracije su počele u studentskoj menzi, protestom zbog loše hrane, da bi zahvatile čitav Dom. Cilj vlasti je bio da se one uguše na Novom Beogradu, kako se ne bi prenijele u Beograd. Zato su se na licu mjesta našle jake milicijske snage. Policijska privođenja nijesu završena danom gušenja demonstracija, već su nastavljena i narednih dana. Policija je među studentima imala saradnike, pa je od njih zavisilo ko će biti uhapšen.

Uhapšena je i moja školska drugarica Rajka Ivanišević, student istorije umjetnosti. Za njeno hapšenje doznao sam u stanu mojih prijatelja, čiji je član porodice bio visoki funkcioner u CK KP Jugoslavije. Saznao sam da je Rajka bila među najekstremnijim demonstrantima, da je čak pogodila opekome oficira milicije na konju. Kazao sam mojim sagovornicima da to ne može biti istina, znajući je godinama iz gimnazijskih klupa.

Kako sam sretao moje drugove prenosio sam im informacije o Rajki. Komentarišući ono što je od mene čuo, Kiš mi je kazao da će možda policija priču nadograditi, te Rajka može postati i Jovanka Orleanka - uzjahala konja i povelala studente na juriš. Ne sjećam se koliko je ostala u zatvoru, mjesec ili više, ali se dobro sjećam našeg razgovora kada je puštena na slobodu. Ispričao sam joj na koji sam način čuo za njeno hapšenje i komentare mojih i njenih drugova, i da ih ne shvati kao šalu, već da policija može da napravi svoju verziju događaja. Kazala mi je da je vršen psihološki pritisak od strane policijskog isljednika zelenih očiju. Kada nije mogao dokazati njenu krivicu, tražio je da pot-

piše izjavu o budućoj saradnji sa policijom. “U njegovim zelenim očima vidjela sam pakost i lukavstvo, i od tada ne mogu da vidim ljude sa zelenim očima”, rekla je na kraju Rajka.

*

U stanu u kom sam stanovao, godine 1956, Danilo Kiš i Pavle Zorić govorili su o poslijeratnoj samocenzuri pisaca koja još traje, ali ne u onolikoj mjeri kao kada je Milovan Đilas bio ono što je bio i kada je Radovan Zogović bio ono što je bio. Tada se nijesam interesovao za Đilasova i Zogovićeve predratna i poslijeratna književna ostvarenja, ali sam znao dobar dio Zogovićevih stihova: “Pitate o Titu ko je / mašinko moja piši / Tito to smo mi svi...”, napisani po ugledu na Majakovskog. (Ne znam da li sam ih sada ispravno citirao jer sam većinu zaboravio).

Razgovor se poveo o Đilasovom napadu, kao i dijela ondašnje kritike, na djelo Isidore Sekulić *Njogošu knjiga duboke odanosti*. Zorić je govorio spominjući razloge Đilasovog napada, a ja sam samo znao da postoji slučaj, te sam se više u razgovoru zainteresovao za Pavlova objašnjenja. Shvatio sam da je Isidora Sekulić, pišući knjigu, ushićena fizičkim i duhovnim Njogoševim likom, pošla sa idealističkih stajališta i došla u sukob sa “Đilasovim dijalektičkim materijalizmom”. (Mnogo godina kasnije, čitajući ovo djelo, sjetio sam se našeg razgovora. Navodim, primjera radi, misao Isidore Sekulić da Njogoš nije nužnost “uvođio u proces. On je slučajnost rado nazivao slepom, jer njega nisu zanimali povodi nego posledice slučajnosti”).

Zorić nam je kazao da će da ide u posjetu Isidori Sekilić, ako ga primi, da sa njom razgovara. Kazaće joj ko mu je otac jer ga je znala. (Ilija Zorić, direktor Cetinjske gimnazije, osnivač i urednik književnog časopisa *Zapisi* - izlazio između dva rata. Prilikom oslobođenja Cetinja od okupatora, novembra mjeseca 1944, bez suđenja i utvđivanja krivice, strijeljan od strane partizana).

Ubrzo, u društvu sa Milanom-Belim Popovićem otišao je na Senjak, gdje se nalazila kuća Isidore Sekulić. I sada se Milan

sjeća tog dogašaja. Ispred prizemne zgrade nalazila se bašta ograđena prostom ogradom. Na ulaznim vratima bašte zvonili su. Izašla je starica, mršava, povijenog stasa, bijele kose. Predstavili su se. Pavle je sa njom pošao u kuću, a Milan se vratio u grad, jer je imao obaveza.

Po povratku od Isidore Sekulić, Pavle nas je obavijestio o čemu je razgovarao - najviše o Njegošu i njenoj knjizi. Drugu, sveobuhvatnu knjigu uništila je, jer se plašila Đilasa i očekivala danima da će policija doći da je hapsi. Mislio je Pavle da je ostalo djelova druge knjige, ali sa ubjeđenjem da ne postoje izašao je iz njene kuće. Govorio nam je da živi u samoizolaciji i siromaštini.

Da li je Isidora Sekulić voljela Njegoša ljubavlju kao što kaluđerica zatvorena u manastirskoj ćeliji voli Gospoda Isusa Hrista?

*

Sredinom ljeta odlazio sam sa Cetinja na selo gdje su moji roditelji boravili od proljeća do jeseni. Na šest sati hoda od Cetinja i isto toliko od Nikšića u jednoj utonuloj oblasti Katunske nahije, kao dio Trnjina, smješten je zaseok Krug. Desetak kuća pokrivenih slamom, kamenim pločama i crijepom poređano je prisojnom stranom brda. Sjedeći ispred kuće pogled mi je morao pasti na ovalni do ispod nje i na gomile kamenja oblika kalote, grobova izumrlog naroda. Koliko god puta sam bio na selu, nijesam se interesovao čiji su, da li ilirski ili grobovi nekog drugog naroda.

Dan mi je prolazio u razgovoru sa seljanima, obilasku okoline i čitanju, a od prvog mraka do neko doba noći sjedio sam na mješečini ispred kuće, kako bih izbjegao petrolejsku lampu, čija je treperava svjetlost skakutala po tavanici sobe. Novosti spolja kasnile su, i nijesu mogle da poremete svakidašnji mir. Desetak dana mog boravka je prošlo, kad u predvečerje dobijem pismo. Čitam adresu: Boško Mijanović, moj drug / selo Trnjine, zaseok

Krug / Nikola mu se zove tata, / Zadnja pošta Cucka Bata. To se Pavle Đonović poigrao riječima. Začudio sam se, nijesam od njega očekivao pismo, a još manje iz Herceg-Novog. Piše da je sa Kišom već dva dana i da se sutra vraća na Cetinje. Okruženi su pitominom, morem i lijepim djevojkama, a ja okružen kamenom pustinjom i divljinom. Kaže, između ostalog, da je srio koleginiću sa fakulteta, koja je tek doputovala na more, i da se dogovorio sa njom da nas (njega, Kiša i mene) posjeti u Pržnu kod Miločera, gdje ćemo provesti dio avgusta. Dalje čitam da je Herceg-Novu pun djevojaka-turista, i sa malo više poklonjene im pažnje, sa svakom drugom bi se mogao uspostaviti "prisan odnos". (Pavle djevojke razvrstava na parove kao vojnike u stroju - prvi, drugi). Vjerovatno je Pavlu bila želja da u meni izazove zavist.

Na kraju pisma Kiš je napisao da je u Herceg-Novom više od dvije sedmice i da pravi veliki napor da uspostavi "prisan odnos" sa nekom od djevojaka, ali bez uspjeha. Izgleda da je u položaju kao onaj Cetinjanin koji je čuo da je ljeti na moru svaka druga žena "laka", pa je htio jednu da "uhvati", no stalno je nailazio na onu svaku prvu.

U avgustu proveli smo izvjesno vrijeme u Pržnu i upoznali smo se sa svešteničkim ćerkama iz Beograda, koje su ovdje provodile odmor i bile smještene u manastiru *Praskvica*. Oca jedne od njih, sveštenika, takođe smo upoznali i jednog dana pozvao nas je na jutarnju službu. Poziv smo prihvatili, više zbog djevojaka nego službe božje i prazničkog dana Preobraženje Gospodnje. Tog jutra stajali smo u crkvi slušajući čitanje sveštenika iz bogoslužbenih knjiga. Stajali smo ne praveći nikakav pokret, i to nam je bio prvi put da prisustvujemo službi božjoj.

*

Danilo Kiš i ja stanovali smo u blizini bioskopa *Zvezda* na Terazijama. Posljednji dani aprila zatekli su nas bez novca, a trebalo je još nekoliko da prođe da bi Danilo dobio porodičnu penziju, ili ja stipendiju ili novac od svojih roditelja. Nikakav hono-

rar za Danila nije bio na vidiku. Dani su bili topli i sunčani. Proljeće je ubrzano prodiralo sa svih strana na beogradske trgo-ve i bulevare.

Nestankom hladnih noći, kafanski život nije bio intenzivan, kafane su gubile svoju privlačnost, a i trebalo je uskladiti pri-preme za junski ispitni rok sa dolazećim vremenom. Kasno uv-eče pošli smo u *Prešernovu klet*, da bi kao krajnju mogućnost za večeru koristili “otvoreni kredit” kod konobara Iva. Vrijeme je brzo odmicalo, izašli smo iz kafane, s namjerom da idemo u stan, ali se Danilo predomislio i predložio mi da pođemo prema Knez Mihailovoj ulici, pa usput možemo da tražimo novac. Kako je to rekao, ideja mu se svidjela, te je počeo da je obrazla-že. Govorio je da treba poći ulicom prije čistača, pored izloga; treba pažljivo osmotriti svaki ugao i postoji mogućnost, zbog trgovačkih radnji i velikog broja prolaznika tokom dana, da je nekom ispalo nešto sitniša.

Noć je ulazila u prve sate novog dana kada smo došli na Trg Republike, preko koga su žurili zakašnjeli prolaznici da uhvate prorijeđene trolejbuse, koji su, klizeći bez buke, odnosili sa so-bom ostatke ulične vreve. Ubrzo zatim, Knez Mihailova ulica se otvorila ispred nas. Danilo je pošao trotoarom od kafane *Ruski car*; a ja, uporedo drugom stranom, povijene glave, vukući noge pored osvijetljenih izloga skladno uređenih raznom vrstom robe. Iz njih se moglo naslutiti da poslije ratne i dugogodišnje poslije-ratne nemaštine i patnje dolaze bolji i bogatiji dani.

Potpun mir kojem se predala ulica remetili su rijetki prolazni-ci, posmatrajući nas ispitivački. A mi smo išli polako, zastajući i zavirujući u svaki ulaz radnji, da bi provjerili svaki papir na koji bi naišli. Poslije desetak minuta pretrage odustao sam od traženja onog što je malo vjerovatno da se može pronaći. Pre-dložio sam da se prekine ova besmislena šetnja. Nije me poslu-šao. Nastavio je dalje da korača kroz tišinu i ubrzo, moju nezain-teresovanost potisnule su riječi koje su dopirale do mene: “Evo

ih”, podignute glave, u ruci iznad sebe nešto je držao Kiš. Prišao sam mu. Papirna novčanica nalazila se u njegovoj ruci

*

Početak osamdesetih godina Danilo Kiš je u mom stanju na Cetinju ispričao dva detalja iz našeg studentskog života koji su bili iščezli u mom sjećanju. Prvi se odnosi na restoran za službenike, u kome se uz jelo nije naplaćivao hljeb. Kako nijesmo imali novca za kompletan ručak, tek da naručimo nešto malo za jelo, na kasi restorana platili smo za krompir-salatu, i sa bonom sjeli za sto gdje se nalazio jedan abonent. Konobaru smo dali bon sa narudžbinom i gladni očekivali jelo. Kako u pomenutoj salati ima više ulja i sirćeta nego u drugim, ta činjenica nam je pogodovala, jer je davala mogućnost da možemo pojesti više hljeba uz nju. Konobar se vratio, noseći naručeno jelo. Postavio je na sto zdjelu sa salatam, zatim jelo za našeg susjeda, a on ne gubeći vrijeme, primakao je sebi zdjelu i počeo da nabada viljuškom krompir. Kiš i ja smo se pogledali, ustali i otišli.

Sjećajući se tog vremena, upitao sam Danila da li ima kontakt sa Pavlom Zorićem. Rekao mi je da nema, ali da ćemo imati ješ jedan sastanak kada se nađemo u Beogradu. Poćićemo u Klub književnika, on će naručiti čorbe, i, kada počnemo da jedemo, svoju će prosuti Pavlu po glavi. Objasnio mi je motiv postupka. “Sećaš li se kada smo jedno veće bili u Klubu književnika i kazali Pavlu da i nama naruči čorbe kao što je i sebi. Nije hteo. Mi smo sedeli bez prebijene pare, a on jeo”. Kazao sam da se toga ne sjećam, ali znam da nije sa mnom gledao ko će platiti, iako je u društvu teško vadio novac iz džepa. Mada nijesam dugo razgovarao o njihovom odnosu, znao sam da čorba nije razlog razlaza, već Pavlovo držanje u aferi oko romana *Grobnica za Borisa Davidoviča*, u kojoj su Dragan Jeremić i njegovi istomišljenici pokušali da Kiša proglase plagijatorom.

*

Nijesu svi događaji iz Kluba književnika iščezli u mom pamćenju, već mi se neki povremeno javlja. Jedan od njih je susret sa književnikom Mirkom Banjevićem. Te večeri Kiš, Zorić i ja sjedjeli smo za istim stolom sa Banjevićem i ja sam tada prvi put razgovarao sa njim. Čuo sam za njega još iz gimnazijskih dana sa Cetinja, gdje je u to vrijeme živio. Danila i Pavla je poznavao, a kad sam mu se ja predstavio, čuvši moje prezime, upitao me da li sam u srodstvu sa Vladom Mijanovićem. Rekao sam da sam mu brat, i na ovo saznanje on je, otprilike, rekao: “Da nije njega bilo, vjerovatno večeras ovdje ne bi razgovarali”. Ukratko je objasnio ove riječi. Kazao je da ga je jedan njegov dugogodišnji prijatelj optužio, izmislivši priču, da podržava Rezoluciju IB-a. Na partijskom sastanku, gdje je prisustvovao i moj brat, nije isključen iz Partije. Ostao je na slobodi. Mirka Banjevića nijesmo pitali za detalje, bio je mnogo stariji od nas, a i njegove nekolicke rečenice sve su nam razjasnile.

Sjećajući se Kluba književnika, jednom prilikom sam o događaju u vezi Mirka Banjevića ispričao bratu, koji mi je tada kazao: “Te 1950. godine bio sam instruktor u CK KP Crne Gore, kada me jednog dana pozvao moj pretpostavljeni Todor-Đedo Vojvodić, načelnik Instruktorske uprave, inače član CK, i dao mi zadatak da prisustvujem sastanku Osnovne partijske organizacije zaposlenih u republičkim institucijama kulture. Rad ove organizacije pratio je CK. Na sastanku treba da se raspravlja o optužbama nekih članova organizacije protiv Mirka Banjevića da je na liniji Rezolucije IB-a. Rekao mi je da prilikom utvrđivanja njegove odgovornosti treba voditi računa ko je Mirko Banjević i da se istinitost optužbi mora do detalja provjeriti. Drugim riječima, kazao mi je da Mirka Banjevića, ako je ikako moguće, ne treba isključiti iz Partije. Znao sam njegov predratni i ratni životni put, na koji se nije mogla staviti nikakva zamjerka, već naprotiv, njegov život je bio posvećen naprednim idejama i revoluciji.

Sastanak je održan u zgradi Istorijskog instituta (Crkvenog suda). Prije sastanka dogovorio sam se sa sekretarom organizacije Jagošem Jovanovićem o njegovom toku. Pred sam početak sastanka vladala je velika tišina koja je ispunila prostoriju. Tako to biva kada se odlučuje o čovjekovoj sudbini. Teške optužbe na Mirkov račun iznio je NN (ime izostavio B. M.), a podržao ga je još jedan član MM (ime izostavio B. M.). Sastanak je prekidan nekoliko puta, i u pauzama smo Jagoš Jovanović i ja razgovarali na koji način ga privesti kraju. On nije dozvolio da diskusije pođu onim pravcem kojim se ne bi mogle kontrolisati. Pred ponoć je završen. Mirko Banjević je ostao član Partije, i tako je izbjegao susret sa oficijom UDB-e”.

*

Klub književnika bio je sastajalište pisaca, slikara, glumaca i kulturnih stvaralaca, kao i tobožnjih stvaralaca. Ja nijesam pripadao ni prvoj ni drugoj grupi, već sam povremeno silazio u njegove prostore i osjećao zadovoljstvo ako bih upoznao nekog istinskog stvaraoca. Kada bi se mogla izmjeriti energetska misaona gustina njegovih prostorija, tada ona ne bi zavisila od broja posjetilaca niti od njihovih godina, već od duhovnog zračenja svakog posjetioca ponaosob.

U društvu Miloša Đurića bili smo jedne večeri. Pavla Zorića je poznao od prije neku godinu, kada je na takmičenju u govorništvu na Filozofskom fakultetu osvojio jedno od prva tri mjesta. Slušao sam i čitao o Milošu Đuriću već od prvih godina studija. Znao sam ko je i šta je uradio za jugoslovensku nauku i kulturu. Čitao sam njegov prevod sa engleskog jezika Durnovog djela *Pričanja o filozofiji*. Znao sam i njegovu čuvenu rečenicu: “Ja ne sviram u diplo kao ti, već studentima predajem etiku”, koja je izgovorena kao reakcija na nagovor univerzitetskog profesora muzike da potpiše dokumenat u kome se od srpskog naroda traži lojalnost prema okupatoru, i zbog toga

dospio u logor na Banjici. Zbog ovih saznanja o njemu, očekivao sam čovjeka koji će se odnositi prema nama - studentima sa distance, a ne čovjeka koji je sa nama razgovarao kao da smo istih životnih iskustava i jednakih intelektualnih i obrazovnih nivoa. U razgovoru je doznao da studiram matematiku i, otprilike, obratio mi se: "Lak je život matematičara. Vi trodimenzionalni prostor probijete mačem i vrtite ga, te dobijete četvorodimenzionalni, petodimenzionalni ili onaj koji vam odgovara." Shvatio sam ovu rečenicu kao metaforu - da se brige ovozemaljskog svijeta mogu zaboraviti ako se uđe u svijet matematike.

Početakom šezdesetih godina, Miloš Đurić je proveo dva ljetnja dana na Cetinju. Tada smo Pavle Zorić i ja u razgovoru u bašti Gradske kafane i šetnji ispod Orlova krša sa ovim osamdesetogodišnjakom proveli nekoliko sati.

*

Gost Kluba književnika bio je i Zdravko Velimirović, režiser, stariji od nas nekoliko godina. Dešavalo se i da sa njim budemo u društvu. Jedan period 1959. Danilo Kiš se nije brijao i kada je dodao bradu svojoj razbarušenoj kosi, njegov lik je više odgovarao davno prošlom vremenu, nego vremenu izgradnje socijalističkih društvenih odnosa. Te godine Zdravko Velimirović je snimao dugometražni umjetnički film *Dan četrnaesti*. Predložio je Danilu da učestvuje kao statista u jednoj sceni filma, jer njegovim izgledom ona bi dobila na upečatljivosti. Predlog je prihvaćen. Scena je snimljena: Kiš sjedi u kupeu voza u pokretu, nešto jede (čini mi se da se "raskubao sa slaninom") - tako mi je ostala u sjećanju poslije pedeset godina.

Poslije odigrane uloge, Pavle Zorić i ja šalili smo se sa Kišom, i u jednom trenutku kazao sam odakle mu talentovanost za sve umjetnosti, počev od literature, pa preko muzike, slikarstva do filma, ali da bi najbolje bilo da nauči umjetnost življenja. Nije se

naljutio, samo je kazao da je Zorić u pravu kada mi je govorio da sam “kiselina”. (Znao sam u šali da ponekad prevršim mjeru).

Kada je film počeo da se prikazuje u beogradskim bioskopima išao sam da vidim Velimirovićevo ostvarenje i “igru” moga druga.

*

U vremenu provedenom na studijama u Beogradu bio sam Kišov intiman prijatelj. Bivajući često zajedno i stanujući jedno vrijeme u istom stanu, kroz razgovor i njegove postupke sam saznao o njegovom unutrašnjem životu, bilo da se radi o životnim željama, nadanjima i ljubavima, kao i o drugim emocijama koje se u čovjeku prepliću. Bilo je dana kada se ponašao kao da mu nije bilo stalo ni do čega. Ovakvo ponašanje gledao sam kao njegovo izmotavanje. Jednom prilikom, izlaskom iz Narodne biblioteke, na početku Kalemegdana naišli smo na kolica za đubri-vo. Tu je bio i fotograf. Kiš je ubacio svoje knjige u kantu i fotografisao se u ulozu čistača ulica. Kasnije na poledini fotografije je napisao: “Fušer, ti si svedok da su u ovoj kanti za đubre moje knjige. Nadam se da ćeš uskoro biti i svedok da sam u kanti za đubre - ja lično. (Možda me neće drugi prepoznati) D E Kiš”. (Fušer je moj nadimak kojega mi je dao Pavle Zorić za vrijeme gimnazijskog školovanja. Često sam dobijao partije šaha, ne pridržavajući se teorije).

Drugom prilikom, kao gosti našim poznanicama u Zemunu, počašćeni jelom i pićem, ostali smo do kasno u stanu jedne od njih. Danilo je zakoračio kroz otvoreni prozor na drugom spratu, kao da hoće da skoči. “Držite ga!” doviknuo sam više da bih se našalio. Djevojke su bile brze, uhvatile ga i vratile u sobu. Za ovakav postupak mislio sam da je samo njegova igra, zato smo razgovor nastavili u tom smislu. “Ovo je komendija, što veli Ljubica Burić”, govorio je Kiš naglašavajući *en* u riječi komendija. (Ljubica Burić je bila starija žena i njegova komšinica iz gimnazijskog doba).

Te noći zakasnili smo na autobus, pa smo do Terazija pješačili skoro jedan i po sat

*

Prostorije studentskog lista *Vidici* bile su smještene na mansardi zgrade Filozofskog fakulteta u Knez Mihailovoj ulici. U povećoj sobi nalazilo se od namještaja: sto, nekoliko stolica, ormar i stari kauč. Danilo Kiš, kao uticajni član redakcije imao je ključ od prostorije i kalauz od ulaznih vrata zgrade.

Napustivši dotadašnji stan, nekoliko noći 1957. prespavao sam na starom kauču. Kiš mi je skrenuo pažnju da moram neprijetečno otključati ulazna vrata, ako dolazim kasno, da osmotrim ima li u blizini milicionera. U zgradi, u prostoriji susjednoj do *Vidika* stanovao je asistent Filozofskog fakulteta sa ženom i malom ćerkom, te se moram po mraku tiho uz stepenice ispeti. Nijedne druge žive ljudske duše noću nije bilo u toj velikoj zgradi. Trebalo je neopaženo otključati vrata prostorije *Vidika*, da ne bih narušio noćni mir uspavanoj porodici. Instrukcije sam poštovao, osjećajući nelagodnost penjući se kroz mrak velikim brojem stepenica. Srećom, ovo stanje nije dugo trajalo. Kiš i ja pronašli smo stan kod ruskih emigranata Nikole Aleksinskog i njegove žene Marije.

Mnogo godina kasnije, na jednom naučnom skupu, upoznao sam se sa mojim “noćnim komšijom”, ne više asistentom, već akademikom. Kazao sam mu od kad ga znam i kako sam ga upoznao. Gledao me začuđeno.

*

O našim novim stanodavcima Nikolaju Aleksinskom i njegovoj ženi Mariji, kao i o ukupnom ambijentu u stanu, pisao je Danilo Kiš dvadeset godina kasnije u priči *Lauta i ožiljci*. On kaže da je

u ovoj priči “pokušao da se na svoj način približi jednom pripovedačkom žanru koji se naziva nefikcijskom pričom, gde je udeo mašte sveden na minimum a činjenice su sve”. Pisao je Danilo držeći se činjenica, ali je neke prilagodio funkciji priče, dajući im drugačija značenja od onih što su imale u stvarnosti.

Godinu ili dvije prije nego što je napisao priču Kiš je kratko vrijeme boravio na Cetinju. Pitao sam ga da li je nešto pisao o našim starim Rusima, na šta mi je odgovorio da ima namjeru, ali se koleba na koji način da prikaže ondašnje događaje. Priča je štampana poslije njegove smrti. U njoj su akteri: Danilo, Nikola i Marija. Što mene ne spominje i što je neke situacije koje su se odnosile na mene pripisao Nikoli nemam nikakvih primjedbi, jer ovo nijesu Kišova sjećanja, već umjetnička tvorevina.

Kiš i ja stanovali smo dvije godine kod Aleksinskih, i kada je Danilo našao drugi stan, a ja ostao u ovom još nešto više od godine dana, on je vrlo često posjećivao Nikolu, pa se može reći da smo nastavili zajednički razgovor sa njim.

Do našeg stana ulazilo se kroz kapiju zgrade na Terazijama, u neposrednoj blizini bioskopa *Zvezda*. Na kraju dvorišta zgrade spuštalo se stepenište u zatvoreni prostor iz koga se sa dvije-tri stepenice izlazilo na natkrivenu terasu koja je gledala na Balkansku ulicu. Na nivou terase nalazila su se dva stana u staroj zgradi, jedan do drugog, a ispod njih magacini sa građevinsko-tehničkom robom. Sa terase se ulazilo u predsoblje, a iz njega, pravo u kupatilo; desno u manju prostoriju (kuhinju), u kojoj su spavali Marija i Nikola; a lijevo u veću prostoriju, u kojoj smo spavali Danilo i ja. Prozor sobe otvoren prema trijemu nije davao dovoljno dnevne svjetlosti da se bez napora može čitati.

Ušavši u sobu zatekli smo stari teški oveći pravougaoni sto, na njemu lampu sa abažurum, oko njega nekoliko stolica - jedna sa rukohvatom, a kod samog ulaza sobe manju policu sa knjigama, kod koje se nalazila lauta a na njoj šahovska kutija i porculanski bijeli medvjed. Lijevo od stola, u blizini prozora, dočekaao nas je

rašireni štafelaj, na kome se smjestio nedovršeni portret u boji. Kod suprotnih zidova bila su dva namještena kreveta. Tako je izgedala prostorija u kojoj ćemo provesti naredne mjesece.

Prve razgovore obavili smo sa Marijom, staricom niskog rasta, sporih pokreta, lica i ruku u ožiljcima - posljedicama opekotina dobijenih tokom Prvog svjetskog rata. Kazala nam je da njen suprug ne čuje i da treba da naučimo da sa njim govorimo pomoću prstiju. Pokazala nam je azbuku i mi smo vrlo brzo bez olovke razgovarali sa Nikolom Aleksinskim. Gospodin Nikola je za nas bio stari Rus, a nije imao više od šezdesetpet godina. Jake konstrukcije, visok oko 180 cm, kratke sijede kose, njegovanog lica bez bora, sa kojeg su bistre plave oči odavale njegovu dobrodušnost. Nikakav zvuk nije mogao da dopre do njegove svijesti. Sjedio je na stolici sa rukohvatom, desno od njega Kiš, a lijevo ja. Na određenom odstojanju od stola pratio je, pri razgovoru, pokrete prstiju i usana i jednog i drugog. Na jednom mjestu u priči Danilo kaže: “Mada sam proveo mnoge noći u razgovoru sa ovim dobrim starcem vedra duha, nikad nisam čuo od njega nijednu ispovednu rečenicu. Verovao sam da će ga moje poveravanje staviti u položaj dužnika i da će se jednom već otvoriti. Uprkos svim mojim ispovestima nikad nisam čuo od njega nijedan podatak o njegovom ranijem životu”.

U jesen 1959, kada Danilo Kiš nije više stanovao sa mnom razgovarao sam jedne večeri sa Nikolom do kasno u noć. Riješio sam da ga direktno upitam o njegovoj mladosti, ratovanju i dolasku u Jugoslaviju. Razgovor se pretvorio u njegova sjećanja na protekli mu život.

Pričao mi je o njegovoj ranoj mladosti, odlascima za vrijeme zimskih raspusta na porodično imanje, završetku liceja u godini izbijanja Prvog svjetskog rata, mobilizaciji i kratkotrajnoj ratnoj vojnoj obuci, poslije koje je upućen kao oficir u konjičku jedinicu. Govorio mi je o borbama i sadejstvu njegove jedinice sa donskim i kubanskim kozacima, kao i o njegovom ranjavanju i

drugim događajima iz rata. Navodio je i neke bitke u kojima je učestvovao do Oktobarske revolucije 1917. Od porodice imao je majku i sestru koje nikada više nije vidio. Oktobarska revolucija ga je zatekla na frontu i bez njegove volje uključen je u revolucionarnu vojsku. Kako je bio pismen određen je za pisara u jednoj formaciji “crvenih”, u Sveruskoj komisiji za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaze (ČEKA-policija). Za dvije godine koliko se nalazio na tom mjestu napisao je stotine i stotine odluka i naredbi od kojih su zavisili životi i sudbine mnogih ljudi. Iako nije mogao da utiče na sadržinu tih dokumenata, u svojoj duši osjećao je krivicu što mora da ih piše. Ofanziva “bijeles” armije primorala je njegovu jedinicu da se povlači, i u Kijevu u jesen 1919, sakrio se u podrumu zgrade fakulteta. Odatle se predao “bijelima”, rekavši da je carski oficir. Tako je od “crvenog” revolucionara postao “bijeli” kontrarevolucionar, oficir Denjikinove armije, da bi kasnije nastavio ratovanje u Vrangellovoj armiji. Novembra mjeseca 1920, iz Sevastopolja prebačen je engleskim brodom u Carigrad.

Opisao mi je Nikola kako je izgledala evakuacija brodovima razbijene armije iz Sevastopolja, a sa njom i civila. U rasulu i panici vojnici i civili su pokušavali i uspijevali da se domognu brodova. On nije uspio. I kada je posljednji brod napustio pristanište ostavivši jedan dio nezbrinutih, Nikolu je obuzelo beznade koje se pretvorilo u ravnodušnost. Sjeo je na sidrište, pored sebe spustio torbu i čekao “crvene” čiji su se rijetki pucnji sve jače čuli. “Ne znam koliko vremena sam sedeo, kad se iznenada pojavio ratni brod, otvorio topovsku vatru iznad naših glava, prišao pristaništu i prihvatio nas koji smo ostali da čekamo, ali nismo znali sta”. Tako je završio pričanje o ovom detalju iz svog života Nikola Aleksinski.

Pričao mi je Nikola o provedenim danima u Carigradu, dolasku u Beograd, tada glavnom gradu novoformirane države, teškom životu u njemu, jer je bio primoran da istovara vagone na željezničkoj stanici kako bi se prehranio. Na intervenciju upisao

je Šumarski fakultet, ali je morao prije toga da polaže ispit provjere srednjoškolskog znanja - nije imao dokumente o završenoj školi. Kao šumarski inženjer počeo je da službuje, oženio se Marijom, Ruskinjom koja je znala nekoliko stranih jezika. Ubrzo je primijetio da gubi sluh i ušao u stanje potpune tišine. Takvog smo ga upoznali Danilo Kiš i ja.

Moj razgovor sa Nikolom prenio sam Danilu, i ne znam da li ga je zaboravio ili namjerno izostavio pišući priču *Lauta i ožiljci*.

Kada nijesmo bili u stanu, Nikola je provodio dane u našoj sobi, i sjedjeći na svojoj stolici, čitao neku knjigu ili časopise *Voprosi filozofiji* i *Luteraturnuju gazet*, koje je redovno donosio iz Ruskog doma. O nekom pitanju koje je pročitao volio je da razgovara, da iznosi svoje mišljenje. Kiš mu je bio glavni sagovornik. Razgovaralo se i o drugim životnim temama. Uz razgovor pili smo razne gorke rakije, ponekad do kasno u noć.

Svirao je na lauti i doznali smo da je kao učenik bio član školskog orkestra. Tada je znao da svojim pokretima prstiju po žicama laute proizvodi melodije prijatne za uho, a sada mu se te melodije javljaju iz pamćenja i izazivaju pokrete prstiju po žicama laute.

Volio je da igra šah. U početku našeg stanovanja dobio sam ga nekoliko partija zaredom, te smo prorijedili naše šahovsko nadmetanje. Nijesam htio da mu poklonim partiju jer je bio inteligentan i obrazovan starac, pa bi ga takav moj gest uvrijedio. Nikada se Danilo Kiš nije interesovao za šah, niti je kada pokrenuo neku figuru po šahovskom polju.

Jednog popodneva pili smo čaj sa mlijekom u manjoj prostoriji, kad uđe jedna stara žena. Ispostavilo se da je Marijina sestra. U stanu kod starih Rusa smo skoro godinu dana, a nijesmo znali za sestru naše stanodavke. U razgovoru upitala nas je ko smo, i kad je čula da smo sa Cetinja počela je da govori stihove: "Černogorci što takoje? / Bonaparta voprosil ...". Gledala nas je pogledom koji je pokazivao odsutnost njenih misli. Kao da je tražila lik čovjeka za kojega će se zainteresovati, jer nam se

obratila: “Znate li lekara Iliju Iličkovića?”. Kazao sam da je poznanik mome ocu, da je prije rata bio pukovnik sanitetske službe i da je poslije rata radio kao ljekar u bolnici na Cetinju. Danilo je opisao njegovu ženu, Ruskinju lijepog i svijetlog lica, koju pamti kako korača cetinjskim ulicama povijena “do zemlje”. Osjetilo se njeno zadovoljstvo što smo joj približili lik o kojem je pitala. Pričala nam je da je na balovima u Moskvi sa njim plesala. “Kak tancoval!”. Čuli smo njen glas. Opisivala je njegovu visoku figuru i naglasila da u njegovom društvu djevojke nijesu bile ravnodušne. Čula je da poslije posljednjeg rata živi na Cetinju. Kazala je, ako budem u prilici, da mu prenesem pozdrav od (dala mi je lične podatke). Kada sam bio na Cetinju i namjeravao da ga posjetim, doznao sam da je umro.

Dani su prolazili, a gospođa Marija je sve češće opominjala Danila za našu nemarnost u stanu. A kada bi joj kazao da sam ja počinilac neke, ćutala je, i meni nikada nije dala primjedbu. Govorila je da je uz nas Nikola počeo da pije, ali da je Kiš uzrok tome. Jednog dana kazala mu je da bi “lepo bilo” kada bi našao stan na drugom mjestu. U proljeće 1959, uz pomoć naše poznanice pronašao je stan u zgradi na početku Skadarske ulice. Kiš se nije naljutio na gospođu, već je dolazio skoro svaki dan, te se stanje u odnosu na njih nije promijenilo. Razgovori sa Nikolom nastavljeni su o raznim temama i problemima. Znao je da upita Kiša: “Kako ljubavni jadi?”.

I poslije završetka studija posjećivao sam ih i ponekad bih kod njih prenoćio. U junu 1962. nalazio sam se, kao vodnik stažista u Živinicama u Bosni, na izgradnji puta, i tih dana dobijem obavještenje o datumu sklapanja braka Mirjane Miočinović i Danila Kiša. Dobivši trodnevno odsustvo otputovao sam za Beograd, kako bih, kao kum, učestvovao u ovom svečanom činu. Kasno uveče doputovao sam kod naših Rusa, prenoćio i čekao Danilov dolazak. Došao je sa Zorićem oko osam sati izjutra. U dogovoru šta treba činiti tog jutra, kao i u duhovitim dosjetkama prošlo

je neko vrijeme. U razgovoru je učestvovao i Nikola. Na trenutak je ušla u sobu Marija da Danilu poželi sreću. Nikola je napunio čaše rakijom i uzdignutom čašom u ruci izgovorio nekoliko prigodnih rečenica.

Pavle Zorić i ja, kao “svatovi”, i mladoženja Danilo Kiš, pošli smo za mladu bez pucnjave i pjesme “Pođosmo li, pođosmo ...”. U jednom momentu na Terazijama, Zorić mi je, povišenim glasom, kazao: “Drži ga, da nam ne pobjegne! Dosta je bilo njegovih lutanja”. Smijući se, uhvatili smo ga za ruke i uputili se prema Knez Mihailovoj ulici da kupimo u cvjećari cvijeće.

Poslije svadbenog ručka u stanu Miočinovića, sklopljen je brak u opštini Stari Grad, čime se završilo jedno burno vrijeme Danila Kiša, i otvorilo drugo, koje, kao kod mnogih, nije prošlo bezbrižno.

* * *

U stanu u Skadarskoj ulici Kiš je, krajem 1959, počeo da piše svoj kratki roman *Mansarda*. Tada mi je kazao da će u njemu biti prepoznatljive mnoge situacije iz našeg studentskog života. Čitajući djelove romana u rukopisu, nijesam od njega tražio da mi ih objašnjava, jer sam u samoj radnji romana i licima prepoznao poznanike od kojih je uzeo neke njihove postupke i osobine. On je u pisanju romana dao mašti veliku slobodu. Ličnosti i događaji prešli su granice realnosti, a realni prostor izuvijan je u jedan fiktivni, gdje glavna ličnost stvara svoj svijet.

Dvadesetak godina nakon toga, Kiš na jednom mjestu kaže da je roman pisan u prvom licu i da je, na neki način, i njegova “vlastita intelektualna i sentimentalna biografija”, snimak njegovih “mladalačkih godina učenja”, njegovih “nemira i pobuna”. On jeste i nije Orfej, kao što je i Euridika njegova poluimaginarna-polustvarna ljubav. Sve je u romanu imaginarno-stvarno, negdje više a negdje manje, i kada bi izgubio imaginarnost ostao bi kostur bez mesa. Čitalac, sa maštom, mogao bi kroz metafore i

simbole zamisliti tok priče u nekoliko smjerova. Ova mogućnost višeznačnosti romanu daje mnogo veću vrijednost.

Kako su lica u romanu postala i stvarna i nestvarna? Neke postupke gospođe Marije prema Kišu, preslikao je na odnos nastojnice Marije prema Orfeju. Akt krađe bunde od strane Mira Glavurtića dao je Osipu. Naše druženje, razgovore, zajedničko stanovanje Kiš je transformisao u odnos Orfeja i Igora (Jarac-Mudrijaš). Kao što je Glavurtić izjavio da je on onaj Osip iz Mansarde, i ja mogu da kažem da sam dio Igora, odnosno Jarca-Mudrijaša, sa atributom astronom-zvezdoznanac. Lice sa takvim atributom bilo mu je potrebno zbog razvoja radnje romana. I da se nije desio događaj koji ću opisati, astronom-zvezdoznanac bi morao postojati u romanu.

U proljeće 1956, u slušaonici Pravnog fakulteta, Kiš je obrazlagao svoj seminarski rad kod profesora Vojislava Đurića. Tema je bila iz anakreonske poezije. Među studentima svjetske književnosti bio sam i ja, i sa sobom imao zadatke iz astronomije, jer sam pripremao ispit za junski ispitni rok. U toku davanja mišljenja Kišovih kolega i koleginica o radu, profesor Đurić je upitao da li zna neko neku pjesmu našeg pjesnika vezanu za ovu temu. Nastao je kratki tajac. Ustao sam (sjedio sam u prvoj klupi sa strane) i rekao da ja znam. Izrecitovao stihove: “Vino, vino, orilo se / dok je Mila ovde bila ...”. Poslije završetka moga “nastupa” vodio se ovakav razgovor: “Ko ste vi, ja vas ne poznajem?”, upitao me profesor. “Student sam matematike”, rekao sam. “Pa šta radite ovde?”. Nijesm htio da kažem da sam došao da slušam moga druga, već, da bih razbio ozbiljnost časa, kazao sam: “Radim zadatke iz astronomije o kretanju zvijezda”. Začuo se smijeh u slušaonici.

Ja sam rođen u zodijačkom znaku Jarca 1935. U spisku stanara nalazi se godina 1935, kao Igorova godina rođenja. U vrijeme pisanja romana pripremao sam završni ispit na fakultetu, a trebalo je da to radim ranije. Na kraju romana Orfej kaže za Igora: “Astronom. Večiti student. Student-lutalica. Zvezdoznanac. Mesečar!”

I još nekim događajima u romanu moglo bi se naći izvorište u realnom životu. Tuča sa mornarima u kafani, odgovarala bi kratkom fizičkom sukobu Periše Spasića i Danila Kiša sa dva nasilnika u *Prešernovoj kleti*, itd.

Početak radnje romana je u jesen 1955. po vizantijskom računanju vremena, kao da Kiš hoće da čitaočeve misli pomjeri u neko neodređeno vrijeme. Svaki čitalac ne mora da zna da je to jesen 1955. po savremenom računanju vremena.

* * *

Početak je marta 1962. Nalazio sam se u učionici moga voda u kasarni Inženjerske škole za rezervne oficire u selu Mekušje. Nedaleko od rijeke Kupe kasarna je smještena pored makadamskog puta koji vodi za Karlovac, udaljena pet kilometara od grada. Da bi se ušlo u njega trebalo je preći drveni most rijeke Korane. Bili smo obavezni da u učionici u popodnevrim satima prorađujemo dobijene zadatke. Odlučio sam da to ne radim ovog puta, iako je polaganje ispita *zaprečavanje* predviđeno za naredni dan. Ispružio sam se na nekoliko sastavljenih stolica pored učioničkog stola, stavivši torbu sa knjigama ispod glave. Poslije izvjesnog vremena čuo sam nečiji ulazak u učionicu. Znao sam da nije pretpostavljeni starešina, jer dežurni pitomac nije komandovao “mirno!” Umjesto komande, učeničku tišinu poremetio je meni poznati glas: “Učite vojsko, samo učite!” Pomislio sam ko bi mogao imati istu boju glasa kao Danilo Kiš. Kako me nije mogao vidjeti od stola pored kojeg sam se odmarao, došljak je upitao: “Da li se ovde nalazi pitomac Boško Mijanović?” Brzo sam ustao i vidio Kiša kako stoji pored katedre i osmatra vojnike u učionici. Nijesam se sa njim vidio više od godine dana, niti sam očekivao susret, jer on za petnaest dana završava vojni rok, a ja dobijam prekomandu. “Koje li su ga vile donijele?”, pomislih.

Od početka aprila 1961. on se nalazio u Bileću, u školi za rezervne oficire (pješadija), a od kraja septembra, kao vodnik stažista, u Delnicama. Tog popodneva je sa proputovanja za Zagreb svratio kod mene, pješaćeći od Karlovca više od jednog sata, i rekao mi je da ima sa mnom važan razgovor. Dežurni oficir mi je dozvolio izlazak iz kruga kasarne, uz uslov da se vratim do večere. Uputili smo se prema kafani, jedinoj u blizini. Za kafanskim stolom iznio mi je problem zbog kojeg je došao. Razmatrali smo ga sa svih strana i raščlanjivali, ali nijesmo naša mišljenja mogli usaglasiti. Noć je neosjetno naišla i krenuli smo u pravcu suprotnom od kasarne, prema Karlovcu.

U restoranu hotela *Korana*, koji se nalazio kod istoimene rijeke, nastavili smo razgovor uz jelo i piće. Pored razgovora o onome zbog čega je došao, govorili smo i o nekim situacijama iz studentskih dana, kao i o običnim životnim problemima. I ja sam govorio o svojoj dilemi šta da radim poslije završetka vojnog roka - da li da se vratim na Cetinje ili da tražim posao u Beogradu. Razgovor je prelazio sa teme na temu, ali se opet vratio na početnu. Pilo se vina više nego što je trebalo. I na kraju našeg susreta Danilo je otišao sa istim mišljenjem sa kojim je i došao. Ispratio sam ga na željezničku stanicu i sačekao njegov odlazak za Zagreb.

Kroz hladnu noć, zagrijan vinom, vraćao sam se u Mekušje. Ravnomjernim koracima koraćao sam praznim ulicama grada i putem za kasarnu, i poslije dugog pješaćenja ušao kroz njenu kapiju. Ponoć je već bila prošla. U zoru sam se spremao za jutarnju smotru, teške glave, umoran od pića i neispavane noći.

Na ispitu iz *zaprečavanja*, pred tročlanom komisijom, izvlačili su se listići sa pitanjima. Jedno od njih je zahtijevalo proračun nekog parametra pri miniranju. Prva dva pitanja sam objasnio, a za treće sam kazao da se u određenoj formuli, iz tablica za miniranje, zamijene poznati parametri, i prostim računskim operacijama dobije se nepoznati. Predsjednik Komisije, potpukovnik,

nije prihvatio moje objašnjenje, već me pozvao da izradim zadatak na tabli. Napisao sam odgovarajuću formulu, zamijenio poznate veličine i počeo da računam. Došavši do izraza četiri na treći, zastao sam. Kao da su se moje misli zamaglile, samo sam ponavljao “četiri na treći, četiri na treći, ...” ne govoreći koliko je. Začuo se glas predsjednika: “Pitamac, šta imate od škole?” I ne čekajući da odgovorim, komandir moje čete, koji je sjedio kod njega, reče mu: “On je profesor matematike”. “Dosta, dosta! Slobodni ste”, razriješio me predsjednik daljih obaveza.

Tako sam sa uspjehom prošao *zaprečavanje*, ali u to vrijeme nijesam znao da li je i Danilo Kiš prošao kroz zaprečavanje postavljeno ispred njega.

* * *

Poslije ženidbe Danila Kiša susreti sa njim bili su rijetki. Dok je radio u pozorištu *Atelje 212*, viđali smo se prilikom mog dolaska u Beograd ili njegovog u Crnu Goru. Kasnije, susreti su bili još rjeđi, jer je duže vremenske periode provodio u Francuskoj. Jedan mi je ostao u sjećanju i o njemu ću nešto više kazati.

Kišov roman *Grobnica za Borisa Davidoviča* objavljen je 1976. Krajem iste, pojavio se u zagrebačkom *Oku* tekst u kome se govorilo da je roman “ogrlica od tuđeg bisera”. Neviđena hajka na roman predvođena Draganom Jeremićem, razbuktala se naredne godine i imala je za cilj da Danila proglaše plagijatorom. Bio je optužen i za uvrede i morao je da se brani na sudu. Kao odgovor na te napade objavio je knjigu *Čas anatomije*, i sve dok je nijesam pročitao nijesam znao prave razloge napada na Danila.

U junu mjesecu 1978. bio sam delegat na Kongresu Saveza komunističke Jugoslavije u Beogradu. Poslije jutarnje plenarne sjednice, na kojoj je jedan manji dio referata Tito pročitao, na kraju konstatujući da Jugoslavija ima “čvrste i trajne temelje, pouzdane oslonce svoje budućnosti”, rad je nastavljen popodnevnom sjednicama u komisijama. Prije početka rada iz *Sava centra* okrenuo sam Kišov broj telefona kako bih provjerio da li je u Beogradu. Javio

mi se, i osjetio sam da mu je bilo drago što mi čuje glas. Rekao sam mu gdje sam, a on, da će me čekati kući, jer bi želio da razgovaramo. Nijesam ostao na sjednici, taksijem sam pošao u ulicu Rajka Tajsića, nedaleko od Autokomande, gdje se nalatio njegov stan.

U stanu sam našao Mirjanu Miočinović i Mariju Čudin, pjesnikinju u čijim pjesmama, kako Kiš kaže, nema “nostalgije, nema sećanja na detinjstvo (...) nema utehe, nema nade, nema milosti”, već je njen pjesnički svijet “svet bez Boga, svet očajanja i beznađa”. Ušao sam sa tašnom koju sam dobio kao delegat, na kojoj je bilo utisnuto: *XI kongres SKJ*, mjestu i vrijeme njegovog održavanja kao i petokraka sa srpom i čekićem. Pozdravio sam se, i pokazavši tašnu, malo u šali rekao: “Dolazim sa mjesta na kome se raspravlja o književnom stvaralaštvu, koje mora postati briga svih radnih ljudi i građana” Dugo sam ostao sa njima u razgovoru. Posebno Danilo i ja smo razgovarali o onome što mu se dešavalo u posljednje dvije godine. Ova afera je dobila i političku pozadinu. Govorio mi je da se ovih dana štampa njegov roman za američko tržište. Pokazao mi je ilustraciju korice na kojoj je bio kostur sa uzdignutom kosom. Tražio je da se ilustracija izmijeni. U razgovoru sam saznao da je vršen pritisak da napusti Jugoslaviju što je odbio, ne osjećajući nijednom trunak kolebanja. Nije htio da postane disident. Predložio sam mu da privremeno dođe na Cetinje, što nije prihvatio, rekavši da, ako bi morao da napusti Beograd, tada bi se nastanio u Dubrovniku ili Herceg-Novom. A i u posljednje vrijeme situacija se smiruje.

Izašao sam iz stana nakon provedenih pet-šest sati, sa saznanjem o književnim klanovima povezanim sa nekim državnim centrima moći.

*

Na ljeto 1983. Danilo Kiš je boravio, zajedno sa mladom ženom, na Cetinju. Pri susretu sa mnom predstavio mi je: “Ovo je moja ženska”. Francuskinja Paskal Delpes ostaje sa njim do kraja njegovog života. Do tada nijesam znao da se razišao od Mirjane Miočinović, sa kojom je bio u braku dvadeset godina.

Tih dana smo se podsjetili i našeg studentskog doba. Našavši se u domu Pavla Đonovića, nas trojica smo se kroz pjesme, koje smo pjevali tako davno, vratili u našu mladost. To je Paskal zabilježio la fotografskim aparatom i nekoliko mjeseci kasnije dobio sam fotografije sa napomenom: “Dragi Boško, evo konačno ovih fotografija od prošlog leta. Mada nešto *malo* stariji, isto ste mi tako lepi kao iz studentskih dana. Sve vas najljepše pozdravljam. Paskal.” Danilo je dodao: “Fuki, nemoj suviše da se uobraziš. Fotografije su tendenciozno ulepšane. Sve vas grlim. Kiš.”

Iste godine, sredinom novembra, u Grafičkoj galeriji na Obilića vencu u Beogradu, otvorena je izložba crteža iz ciklusa *Judita* Dimitrija Popovića. Došao sam sa Cetinja da bih prisustvovao otvaranju. Tu sam se srio sa Kišom, u čijem je društvu bio Mirko Kovač i Lordan Zafranović. Poslije otvaranja izložbe, na kojoj se govorilo o mističnoj vezi erotizma i smrti, ljubavi i zločina u savremenoj umjetnosti, petnaestak posjetilaca (većinom Cetinjana) zajedno sa Dimitrijem pošlo je u Klub prosvetnih radnika - u neposrednoj blizine galerije. Kako smo Kiš i ja sjedjeli jedan do drugog, u razgovoru mi je rekao da su mu tih dana izašla iz štampe sabrana djela i pokazao mi knjigu *Enciklopedija mrtvih*, koju je imao kod sebe i koja je prvi put tada štampana. Rekao mi je da se u njoj nalazi priča *Posmrtna počasti*, a odnosi se na sahranu jedne kurve. U Izdavačkom preduzeću *NOLIT*, zbog ove priče, nijesu htjeli da štampaju knjigu, pod izgovorom da se može protumačiti kao aluzija na Titovu sahranu. Doznao sam da je direktor *NOLIT-a* bio moj poznanik i Kišov kum iz studentskih dana. (Danilo ga je vjenčao). U daljem razgovoru ispostavilo se da je i Mirku Kovaču izašao iz štampe roman *Uvod u drugi život*, te iz takvih značajnih kulturnih novosti proistekla je ideja da ja na Cetinju organizujem promociju njihovih djela. Lordan Zafranović, podržavajući ideju, kazao je da je i on voljan da film koji snima premijerno prikaže na Cetinju naredne godine.

Danilo je otputovao za Pariz, a ja sam početkom februara sljedeće godine razgovarao u Beogradu sa Mirkom Kovačem i dogovorio se o danu održavanja promocije i o ličnostima-učesnicima na ovom skupu (Borislav Mihailović-Mihiz i Predrag Matvejević). Takođe, i sa Markom Špadijerom u Titogradu sam razgovarao o skupu na Cetinju, organizaciji i njihovim učesnicima. Uzeo je obavezu da će obezbijediti ličnost iz Crne Gore koja će govoriti o njima. Njegovu molbu prihvatio je Slobodan Tomović. Predložio mi je da bi dobro bilo da učesnici promocije vode razgovor sa ljubiteljima knjige u Cetinju i Titogradu. U telefonskom razgovoru sa Danilom, prihvatio je da to bude samo na Cetinju.

Krajem februara u prepunoj sali *Ivan Crnojević*, održana je promocija, koju je pratila izložba njihovog stvaralaštva, pripremljena od Narodne biblioteke. Sjutradan, Književna omladina Cetinja organizovala je razgovor sa Danilom Kišom, Mirkom Kovačem, Predragom Matvejevićem i Borislavom Mihajlovićem. Poslije susreta, prilikom odlaska mojim kolima na večeru pripremljenu za učesnike razgovora, Kiš mi je kazao da nije očekivao od ovih mladih ljudi da u tolikoj mjeri poznaju savremena kretanja u jugoslovenskoj i svjetskoj književnosti, na šta sam mu odgovorio da još padaju cetinjske kiše, iste kao one iz njegovih učeničkih dana. Nije komentarisao, samo se nasmijao. (Sa nama je bila i urednica kulturne rubrike *Nove Makedonije* Melpomeni Korneti, koja je pisala o Danilu i sa njim vodila razgovor. Na Cetinje je iz Titograda došla sa Markom Špadijerom).

*

Osamdesetih godina, nekoliko godina zaredom Paskal i Danilo su dolazili na Cetinje. Iako je govorio da ne boluje od nostalgije, ipak se ne može reći da je Cetinje istisnuo iz svog srca. I ranije mu se povremeno vraćao. Poslije zemljotresa 1979, zvao me iz Beograda interesujući se kome da uplati novac književne nagrade Željezare iz Siska za postradale na Cetinju.

U dane njegovih dolazaka, rado su bili sa njim njegovi prijatelji i stari i novi poznanici. O bilo kojem pitanju da se razgovaralo znao je da sa pažnjom saslušša sagovornika, makar da je bio mnogo mlađi od njega. Taj odnos se nije promijenio ni poslije teškog hirurškog zahvata na plućima, mada se u njegovu dušu uvlačio nemir zbog neizvjesnosti uspjeha operacije.

Jednog ljetnjeg dana 1987. Paskal i Danilo bili su u mom domu. Pri razgovoru povremeno je ustajao, prošetao bi kroz prostoriju, govoreći da je taj njegov postupak zamjena za pušenje cigarete. Zabranu pušenja je teško podnosio. Kazao mi je da će doći njegov rođak da nas prebaci kolima prema Lovćenu, kako bi iz revolvera gađali u metu. Nijesam ga pitao odakle mu ta ideja, siguran sam da nije od izlaska iz vojske u ruci držao oružje. Na određenom mjestu, u gađanju smo istrošili po desetak metaka i u jednom trenutku napravljen je snimak: ozbiljnog izgleda posmatram revolver u ruci, a Kiš sa smiješkom stoji pored mene, kao da kaže da su to samo nevrjedne stvari. Uz fotografiju, koju sam dobio iz Pariza, Paskal je napisala:”Dragi Lidija i Boško, evo vam slika dva stara drugara. Očigledno Boško uzima stvar ozbiljnije nego Danilo. Putujemo za Jugoslaviju kroz koji dan. Dođite u Beograd. Ljube vas Paskal i Danilo”.

Iste godine dobio je nagradu AVNOJ-a. Nije prisustvovao uručanju u Beogradu, tako da je novac ostao u blagajni Savezne skupštine. Početkom naredne 1988. godine, zvao me iz Pariza i kazao da treba da javi službenici u Skupštini Jugoslavije kome da uplate novac. Predlagali su mu da ga uplate Društvu za borbu protiv raka, ali je on mišljenja da novac pokloni nekoj instituciji na Cetinju. U razgovoru je odlučio da to bude Centralna narodna biblioteka. Iz časopisa *Bibliografski vjesnik* izdiktirao sam mu broj žiro računa.

Kasnije, prilikom njegovog boravka na Cetinju obavijestio sam ga o prigodnom članku u dnevnom listu *Pobjeda* - zahvalnica Biblioteke na njegov učinjeni gest. Tekst članka štampan je i na prvoj strani najnovijeg njihovoj časopisa. Dao sam mu *Bibliografski vjesnik*, pročitao je članak i uzeo časopis.

*

Umro je Danilo Kiš. Doputovao sam u Beograd. Na Novom groblju, oko njegovog odra okupili se njegovi prijatelji iz kasnijeg životnog perioda. Trebalo je da se oprostim od njega u ime njegovih drugova iz mladosti i cetinjskih prijatelja, ali je želio da bude sahranjen bez riječi, uz hrišćanski pravoslavni obred.

Poslije sahrane vraćao sam se za Cetinje, i na putu za željezničku stanicu svratio sam u hotel *Palas*. U jednom momentu sjetio sam se da se na ovom mjestu, na spratu hotela, krajem januara 1961. vjerio Kiš sa Mirjanom Miočinović. Pored njih dvoje, na vjeridbenoj večeri, bili su prisutni i: Duška Jovanović (Mirjanina prijateljica - buduća kuma), naš drug Pavle Zorić i ja (doputovao sa Cetinja - budući kum). Kao da sam se nekom skrivenom željom našao u hotelu kako bih svoje misli vratio na događaje iz vremena druženja sa Kišom, od kojih sam neke opisao, pišući ovo sjećanje u martu mjesecu tekuće godine.

Posmatrajući sada vrijeme od njegovog dolaska na Cetinje 1947, pa do kraja života, mogao bih ga podijeliti na četiri perioda. Prvi, vrijeme njegovog odrastanja na Cetinju - od dječaka postao je punoljetan čovjek. Cetinjsko dobro i cetinjsko zlo svakako su uticali nekim dijelom na stvaranje njegove ličnosti. Drugi, vrijeme mladosti, vrijeme studentskih dana, u kome je izgradio osnovu za ono što je postigao u književnom stvaralaštvu. Nije to bilo vrijeme Kišove boemije oblika tinujevičke. Niti je on bio kafanski svirač na gitari, kako ga u sjećanjima neki prikazuju. Njegov emocionalni um nije potisnuo racionalni ili obrnuto, pa se ne bi mogla primijeniti na njega, često citirana, misao Horasa Valpola da je "svijet jedna komedija za one koji misle, a tragedija za one koji osjećaju". Kiš je i mislio i osjećao. Treći, od njegove ženidbe pa do početka osamdesetih godina, u kom periodu je stvorio najznačajnija djela. Četvrti, period u kojemu je htio dati novi smisao životu, ali ga nije u potpunosti ostvario, jer su njegova nadanja pri kraju života bila okrenuta prevladavanju bolesti.

Čovjek na životnoj putanji nailazi na trenutke koji mu iz osnova promijene smisao života. Ona nije glatka kriva koja u svakoj svojoj tački ima jedan određeni pravac, jer se čovjek na njoj susreće sa trenutkom neodređenog pravca - u njega "ulazi" jednim, a "izlazi" drugim pravcem. To su prelomni trenuci čovjekovog života.

*

Nekoliko mjeseci nakon Kišove smrti razgovarao sam sa predsjednikom Komisije za spomen obilježja SO Cetinje, da bi trebalo da Opština postavi na Cetinju njegovu bistu. Na lijepi način je moj predlog odbio, govoreći da Komisija treba da napravi plan kome i na kom mjestu u gradu treba postavljati spomen obilježja. U susretu sa vajarom Pavlom Pejovićem iznio sam svoju ideju, na šta mi je kazao da će on izraditi bistu bez nadoknade. Za ovu ideju doznao je i predsjednik Društva prijatelja Cetinja Momo Otašević, koji me jednog dana nazvao telefonom i kazao da su oni voljni da preuzmu sve aktivnosti oko izrade i postavljanja biste. Tako je i urađeno. Razgovarao sam telefonom sa Paskal, koja je prihvatila da se bista postavi na Cetinju i poslala mi iz Pariza Kišove fotografije potrebne vajarstvu Pavlu Pejoviću. I sa Mirjanom Miočinović razgovarao sam o Danilovoj bisti. Tokom njene izrade boravila je na Cetinju dan-dva, kako bi, eventualno, dala neku sugestiju. Bista je postavljena u parku zgrade Centralne narodne biblioteke.

*

Pišući ova sjećanja nijesam imao namjeru, niti sam mogao, da uspostavim vezu između događaja i da ih prikažem hronološkim redom. To mogu samo pisci dodajući izmišljene i nestvarne događaje prići, i da je maštovitim izlaganjem uobličie u jednu cjelinu. Od mnogih događaja koji su mi se pojavljivali u sjećanju, opisao sam one kroz koje se može upoznati vrijeme u kome su se dešavali.